

TARİKATLAR VE TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI YÖNETİMİ

*İlber ORTAYLI**

1826 da yeniçeri ocağı 'büyük olaylar, kanlı katliam ve bir ihbar furyası içinde kaldırıldı. Bu o dönemin toplumunu ve olayları gözlemleyenleri sarsan ve belki de Sultan II. Mahmut'un "adlı" ünvanı üzerinde düşünmeyi gerektirecek, bir despotik devirdi. Bu manzara geçici değildi, zira zaman içindeki etkileri daha da kalıcı oldu. Nitekim A. Cevdet Paşa'nın tarihinde Yeniçeriliğin ilgası üzerine, benzer bir olayla yaptığı karşılaştırma da bu durumu ifade etmektedir; "Rusyada Büyük Petro'nun Streliztleri kaldırması ile Yeniçeri Ocağı'nın lağvı arasında fark vardır. Streliztler Rusya'nın sırtında bir ur idiler. Yeniçeri ise devleti aliyye'nin kalbinde bir se-retan (kanser) idi. Beriki'nin kaldırılması bir rahatlama ikincisinin kaldırılması ise devlet-i aliyye için bir sıra müessesenin yıkımı ve yeniden kurulması demektir ve bir dizi idarî, içtimaî ıslahatı icab ettirmiştir¹. Yeniçerilerle birlikte imha edilmesi, hiç değilse sindirilmesi gerekli görülen bir zümre de Bektaşî tarikatı mensublarıydı. İşte bu karar birçok kimsenin de yerli yersiz suçlanması, sürülmesiyle sonuçlanan bir ihbar mekanizmasını doğurdu. İstanbul'un ulemâ ve üdebâ muhitinden bazı insanları karalamak için bu olayın iyi bir fırsat olduğu anlaşılıyor.

II. Mahmud merkezî otoriteyi restore etmek, daha doğrusu 19. asrın icablarına göre yeniden kurmak için bazı tedbirler ve sert uygulamalara gitmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan yeni rejimin; Yeniçeri ve Bektaşîleri karalayıp kamuoyunun destek ve sempatisinden uzaklaştırmak için, yeni propaganda tekniklerine başvurduğu da görülüyor. *Takvim-i Vekayi*'nin Ağustos 1833 yılı nüshalarında birinde; Tırnovada cadılık (vampir) vakası diye iki yeniçerinin

* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. A. Cevdet, *Tezakîr*, 40, yay. C. Baysun, Ankara 1957, s. 217-219.

(Abdi Alemdar ve Ali Alemdar) mezarlarının açıldığı, bunların saç sakal ve tırnaklarının uzamış olmasından, geceleri dirilip vampirlik yaptıklarının anlaşıldığı haberi veriliyordu². Şübhesiz, vakanüvis Mehmed Esad Efendi (Sahhaflar şeyhizâde)'nin *Üss-ü Zafer* adlı eseri de, bu eğilimde kaleme alınmış bir tarihtir.

Bektaşilerin takibinin nedeni; onların yeniçeri zümresi üzerindeki dini eğitimi ve tarikatın ruhani tesiri deniyordu. Bu ilişki, yani Bektaşilik ritlerinin ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin yeniçeri ocağının piri olması hususunun ve geleneğin dışında; yeniçerilerin Bektaşilik görüş ve ayinleri ile ne derecede yakın alakaları olduğu halen etraflica ve ikna edici bir biçimde ortaya konmuş değildir. Vakıa son zamanda Bektaşî derviş ve babalarının bazılarının Yeniçerilerle yakın gündelik ilişkisi olduğu görülüyor; ama bu ocak askerî ve zabitanın bu tarikat ve tekkeleriyle ne kadar yakın ilgisi ve aidiyeti olduğu konusundaki temel soruları cevaplamaya yetmez. Galiba Bektaşilerin dilinden ve yeniçerileri politik yönden ifsadından çekinilmiş olmalıdır. Aslında olay daha çok bazı ulemâ ve diğer tarikat mensublarının, hoşlanmadıkları ulemâyı gözden düşürmelerine yardım etmiş gibi görünüyor. Bektaşilerin yeniçerileri kışkırttığı ve fesat yarattıkları da ortaya atılan iddialardandı ama bu arada yeni rejimin himaye ettiği ve bu alanda söz sahibi olan Nakşîbendîlerin aynı garezî Bektaşiler yanında Melamîlere de yönelttiği görülmektedir. Kuşkusuz bu gerilimin kökleri daha eskiye gitmektedir. Nitekim 18. asır yazarlarından *Vassaf Hüseyin*'in "Sefinet'ul Evliya"sında bir takım olaylar ve yorumlarla Bektaşilerin zındıklığının isbatına gayret edildiği görülmektedir³. Bektaşilik dışı tenkitler ve medrese mensubları Bektaşiliği Hacı Bektaş-ı Veli'nin yolundan sapan ve onun ismini ve düşüncesini istismar edenlerin topluluğu olarak görme ve gösterme eğilimi vardır.

Nitekim, hükûmetin emirlerinde, fermanlarda Bektaşî tarikatının akîd ve ritinin temellerine ve Hacı Bektaş-ı Veli'ye yönelik bir ifade olmayıp, Hacı Bektaş-ı Veli için saygın bir dil kullanılıyor; ancak Bektaşî zümresi karalanıyor, hatta Cevdet Paşa tarihinde bile bu konuda Mehmed Esad Efendi'ye atıf yapılmaktadır. Cevdet Paşa; "Hacı Bektaş-ı Veli ise Gazi Orhan hazretleri asrının meşâyihin-

2. *Takvim-i Vekâyî*, 19 RA 1249 (6 Ağustos 1833) Nr: 68, bu konuya R.E. Koçu *Yeniçeriler* İstanbul 1964, s. 333 vd.

3. Vassuf, *Sefinet'ul Evliya* c. I, s. 210, bu konuya İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, Ankara s.d. s. 143-147 bu eser tekkelerin kısmi ve Bektaşilerin üzerinde kaynakları kullanır ve nakleder.

den Seyyid Mehmed Efendi nam bir zat olub, daima hal-i istiğrakta imiş. Sonraları ona müntesib geçünür bir takım derbeder mülhidler zuhur etdi, bunlar asâkir-i Osmaniye ile pîrdaş olmak iddiasıyla ervah-ı habîse gibi yeniçerilere hulûl etdiler. Hattâ Bektaşî babalarından biri daima Hacı Bektaş vekili namiyle doksan dört (ortayı kasd ediyor) kışlasında ikamet eylerdi ve Hacı Bektaş-ı Veli türbesinde şeyh olan müteşeyyih (şeyhlik taslayan) fevt oldukda yerine geçen İstanbula gelib, ocaklu onu alay ile Ağakapusuna götürür ve tacını yeniçeri ağası başına geçürüb, yine alay ile Babîâlî'ye irsal ile feraice giydürülür ve avdetine kadar ocaklu tarafından ikram idülür idi..." Hulâsa olaydan kaç sene sonra yetkili kalem bu müesseseyi menfî olarak nefretle tasvir ediyor. Cevdet Paşa o yıl Zilhicce'nin ikinci günü Topkapı sarayında toplanan cemiyet (Şeyhülislam, Nakşibendi, Halvetiyye, Mevlevî, Celvetiyye vs. şeyhlerinin toplantısında) Şeyhülislam efendi'nin nutkunu Mehmed Esad Efendi'yi kaynak göstererek alıyor. Şeyhülislam efendi: "Hacı Bektaş-ı Veli ve sair pîranı îzam kaddese esrarehum hep Ehlullah olub, anlam kat'an diyeceğimiz yokdur. Fakat şerîatda mekruh olan, tarîkatda haramdır. Bazı cühela ise Bektaşîlik namiyle heva-yı nefsinde teb'an feraiz-i eda değil, belki istihfaf-ı ibadet ile (farzları yerine getirmeyib ibadeti hafifletmek) kâfir oldukları şayi ve mütevabir olmağla, bu gibi bildikleri olayları soruyor. Burada çıkan karar; 60 yıldan eskiye giden Bektaşî tekkeleri ve türbelerini ehl-i sünnetden tarikatlara vermek, diğerlerini kapatıp yıkmak ve içindeki şeyh ve müridleri (mürid namına olan veledizînaları) tashih-i itikad itdirilmek üzere Hadım ve Birgi ve⁴ Kayseriyye gibi ulemâ merkezi beldelere nefy ettirmektedir. Nitekim o tarihlerde Kayseri'ye gönderilen bir fermanla "bir müddetten beri bazı erbab-ı rafizin Hacı Bektaş-ı Veli'ye mensubiyet davasıyla şer-i şerîfe şirk ve dört halifeye zandırızlık misullu hareketleri ve bunların çoğaldığından bahisle, tekkelerinin yıkıldığı, kimine siyaset uygulandığı, kimi sürgün edildiği, emlaklerinin istirdadı lazım geldiği" bildirilerek Evahir-i Zilhicce 1242'de (Haz. Temmuz 1827) bir emr-i ali; "bunların camî ve mescidlerde evkat-ı hamseyi (beş vakit namazı) cemaatle eda etmelerine dikkat edilmesini" emrediyor⁵.

Yıkılan Sütluçe, Eyyub, Merdüvenliköy, Rumelihisarında şehidlik ve Yedikule gibi tekkelerin mensubları hapsedildi (Zilhicce 4, yani toplantıdan üç gün sonra) mensubları itikadları bakımından Şeyhülislam önünde imtihan edildikte; Cevdet Paşa tabiriyle "Usul-

4. *Kayseri Şer'iyye Sicili* Nr: 194 (Ank. Milli Küt.) sene 1242- s. 66-68.

5. Mehmed Esad Ef. (Sahhaflar Şeyhîzade) *Üss-i Zafer* sene 1243 s. 140-141

u şâyân (şuilerin usulü) üzere takiyye yolunu ihtiyar ile şiar-ı şeria-te büründüler ve sünni suretinde göründüler (itîkadlarını gizleyip, şerîat umdelerine bürünüp sünni göründüler)...

Cevdet Paşa Bektaşilik iftirası ile sürülen zevatı da sayıyor; "Garibdir ki bu sırada Anadolu payelulardan *Melekpaşazade Abdülkadir Bey*, Mekke-i mükerreme payelulerinden vakanüvis-i sabık *Şanîzade Mehmed Atullah Efendi* ve Şihkk-ı Salis defterdarı meşhur *İsmail Ferruh Efendi* dahi Bektaşilikle itham olunarak; Abdülkadir Bey Manisaya, Şanîzade Menemene, Ferruh Efendi Bursaya sürüldüler... Bunların Bektaşilikle hiç teallük ve münasebetleri yok idi." der. Kısacası Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyyesi dediğimiz özel ilmi grub dağılmıştı ve ulemâ ve üdebânın zarif kişileri birilerinin gazabına uğramıştı. "O zaman neşahîr-i felâsife-i İslâmiyeden olan Beşiktaşlı Kethûdazâde Efendi dahi⁶ haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyata ve gerek edebiyata dair olan mübahasatda bulunmuş" Kendisini Cevdet Paşa "ayaklı kütübhane" diye tanımlar, garb ve şark musikisinden, Fars dilindeki derinliğinden söz eder; mütevazi ve dürüst hayatı üzerinde anekdotlar el yazma mecmualarla elden ele dolaşmıştır.

Bektaşilerin bir kısmının halkın gözünden düşmesinde son devir yeniçeri kahvehanelerinin de rolü olmuştur. Payitaht İstanbul'da, Bektaşilerin yeniçerilere ait kahvehane dükkan ve bunların yaşadığı veya vakit geçirdiği hanlarda, siyasi sohbet ve dedikoduların başını çektiği anlaşılıyor. Yeniçeri zorbaları diye tabir edilen, yeniçeri ortalarının hatırı sayılır zabitlerinin kahvehanelerinin açılış töreninde bir Bektaşî babası yer alır ve gülbankçekilir ve kahvehane takdis edilmiş olurdu. Vakanüvis bu görünümü şöyle tasvir ediyor: "Başlarında Bektaşî namıyla teber berdest mulhîd-i bemest gidiler ile..." veya "badesi elinde, kahvenin baba sofasına çıkıp kurulacak, damızlık koç gibi beslenecek kahve şeyhi..."⁷.

Ulemâ ve meşayîhin yaptığı toplantı kararlarına göre, uzun bir süre Bektaşî tekkesinin Nakşîbendî, Kaadirî ve Saadiye tarikatı mensupları bir nevi *kayyum* olarak atandı. Katledilenler yanında, sürülenler oldu ve sürgünler Anadolu'daki katı sünni zihniyetin hükmettiği şehirlere yollandı. Yeniçeriler yanında Bektaşiler, öyle sanılanlar, sanılanlarla ilişkileri olanlar takibata ve şedîd cezalara uğradı. Bu gibi manzaraları o dönemde İstanbul'da bulunan Britan-

6. Cevdet Paşa *Tarih* c. 12, Dersaadeet 1309 s. 180, Mehmet Esad *Üss-i Zafer* s. 205-209 ayrıca R.E. Koçu *İstanbul Arş.* Arif Ef. c. 2, s. 996.

7. Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 205-210, *Kayseri Şer'iyye Sicili* Nr: 194, 1242 H. s. 54, 66-68.

ya bahriye erkânından Adolphus Slade günlüğünde nakleder⁸; Terör devrinde tekkenin mal varlığı yanında bir takım evrak ve kitabın da müsadere edildiği rapor edilir.

Tabii resmî pozisyonları tamamen silindi. Bu nedenle ordu şeyhi olan Bektaşî babası da bir Mevlevî şeyhi ile değiştirilmiştir.

Tanzimat dönemi bürokratları II. Mahmut devrinin aksine Bektaşîlik ve Melâmîlikle böyle amansızca uğraşmak yöntemini terketmişlerdir. Zamanla bu tarikatların bir rehabilitasyonu da sağlandı. Fakat genelde bütün tarikatlar üzerinde gözetleme, denetim ve sınırlayıcı bir mekanizma geliştirdiler. Tekke devlete yamandı, devlet tekkenin gözeticisi ve hamii oldu.

Devletin Vahhabîlik ve İsmâîliye gibi mezhepleri tanımadığı, hoşgörmediği; buna karşılık Durzîlik ve Yezîdîlik gibi inançları İslâm inancı dışında gördüğü halde idarî yönden sabır gösterip, eritme ve sakinleştirme yoluna gittiği biliniyor. Aynı şekilde tarikatlar içinde benzer tavır sözkonusudur. Hurufîlik hoşgörülmemiş ve halen 15. asırda mensupları takib ve tedib ve idam edilmiş; Ticarîlik tarikatı İslam akidesine aykırı görülmemiş ve fakat resmen tanınıp himaye görmemiştir⁹. Tanınmayan ve tasdik edilmeyen tarikatlar veya buna mensub olanların tekke kurmaları devlete yasak edilir, dergâh ve tekkeleri kapatılırdı. Meselâ 1851'de İstanbul Anadolu hisarında tanınmayan bir tarikat şeyhi, şarlatanlıkla vasıflandırılıp, sürgün edilmişti. Mahalle muhtarı bazı sekene-i mahalle ile Meclis-i Valâ'ya bir arzuhal takdim etmiş ve Anadoluhisarının sadık ahalesinin mezkûr Şeyh Mustafadan şikâyet ettiğini ve takibini talep etmiş. Meclis-i Valâ kararında¹⁰; "Göksu taraflarında bazı bîfidrakleri şeyhim diyerek, izlâle müncaşir olan Mustafa nam şahsın taraf-ı valâ-yı meşihatpenahîden sual ve tezkire olunan ahvali, şeaîr-i İslâmiyeye bakışının suîfale'de olmasına ve bir mahalle nefyi..." deyişiyile sürgününe karar verilmişti.

Meclis-i Valâ, Tanzimat devri boyunca tekkelerin düzenine bazı ihtiyaçlarına, beslenmelerine ve mali yardımlara karar veren organdı. Meselâ Valide Sultan'ın Cerrahi dergahına yaptığı bir¹¹, bağışın dahi Meclis-i Valâdan geçmesi, bu alandaki merkezi kontrol

8. Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey and Greece* Vol I, London 1832, s. 258-261.

9. Ahmedî, Bakai gibi inançlar; B. Lewis, *The Jaws of Islam* Princelton 1984 s. 20, John S. Guest, *The Yezîdis* London 1987, Yezîdiler ve Osmanlı İdaresi için BA, *IMV* Nr: 11312/3 Mart 1270 tarihli irade Muş sancağında ihtisa eden Yezîdiler: BA, *I Mec. Mah* Nr: 895 jurrevi CA 1277, Yezîdiler ve kurevî şeriyye

10. 14 Eylül 1851, *INV* Nr: 5733 16 Mu. 1267/21 Kasım 1850.

11. BA, *IMV* Nr: 11131 18 Za 1287/14 Eylül 1851.

politikasını gösterir. Bazen tekkelerin başına geçecek kimselerin seçimi veya yönlendirilmesine de rastlanıyor. Meselâ 1854 yılında Üsküdar'da Bandırmalızâde tekkesi şeyhi *Abdürrahim Selâmet Efendi*'nin vefatı üzerine, güvenli birinin yani oğlunun tekkenin şeyhi olması için, şeyhin oğlu Fahrettin Bey; Bab-ı Alideki memuriyetinden erken yaşta tam maaşla emekli edildi¹². Aynı yıl Rumeli de; Arnavutluk, Yanya ve Girit'de muhtelif tekkelerin, aşçı ve neyzenlerine gıda yardımı ve maaş bağlandı¹³. Aynı yıllarda (H 1217-68/1852-53 M) İstanbul ve civarındaki birçok tekkelere bu tip yardımların yapıldığı görülüyor: Bu malî yardım; tekkeleri bir hiyerarşiye bağlayıp, kontrolü sağlamak ve etkisizleştirmek amacını güder¹⁴. Belirtmelidir ki, bu tip gözetim ve denetim, tekkeler kadar medreseler üzerinde de uygulanmaktadır. 19 Receb 1276 (12 Şubat 1860) tarihli *Meclis-i Valâ* kararı üzerine çıkan bir irade; medrese ve tekke ve hanlardaki talebe ve derviş kılıklı serseri kimselerin tesbit edilen bir usulle sürgünü ve toplanmasını emrediyor¹⁵; Gerek bizim tesbitlerimiz gerekse, Mustafa Kara'nın gözlemlerinden de anlaşılıyor ki, özellikle İstanbul'da tekkelerin çoğu malî destek yoluyla ve şeyhlerin taktığı ile devlet tarafından hiyerarşik bir gözetim ve denetime alınmıştır¹⁶. Bunun sonucunda devlet tekke ve tarikat mensublarının her hareketini yönlendiriyor. Hattâ bunların bazıları geleneksel görev, ve siyasî rollerini, içtimaî önderliklerini dahi, hükümet adamlarının izniyle yapabilir; aksi halde müdahale edilir. Meselâ Kırım harbi sırasında Rufaî şeyhlerinden *Abdulkadir* cihad için sancak açıp gönüllüler toplamağa başlayınca, seraskerlik bu hareketi men eden bir irade çıkartmıştı¹⁷.

Bektaşîlik Tanzimatla gelen yeni düzen içinde nasıl bir konuma geldi? İleri sürülen iddialar Sultan Abdülmecid'in Bektaşîliğe sempatisi olduğu merkezindedir. Ama bu abartmaların dışında Tanzimat fermanı her din ve mezheb ve bilhassa tarikata, II. Mahmut döneminin tersine bir hoşgörü ve müsaadenin varlığını göstermektedir. 1852 tarihli bir irade ile Hacıbektaş dergâhındaki postnişinin durumunun restore edildiği ve dergâhın Bektaşîlere geri verildiği görülüyor¹⁸. Rumelide 'Bosna, bilhassa Arnavutluk, Yanya ve Girit'deki kalabalık sayıda Bektaşîler ve tekkeleri zaten daha hür ve

12. BA, *İrade-Dalı* Nr: 18623.

13. BA *İMV* Nr: 18201 29 Şaban 1270/27 Mayıs 1854.

14. Bu görüşümüzü Mustafa Kara "Mezhebler ve Tarikatlar, *Tanzimattan Cumhuriyete Anılabilir* c. 4, s. 983-986 devletler bir görüş buluyoruz.

15. BA, *İVM* Nr: 18789, 19 Receb 1276/11 Şubat 1860.

16. Mustafa Kara, *a.g.m.*, s. 983-986, İrfan Gündüz, *a.g.e.*, s. 203-217.

17. BA, *İr Dalı* Nr: 17634, 15 Muh. 1270/18 Ekim 1853.

18. BA, *İMV* Nr: 15932, *İMV* Nr: 15825.

müsait bir ortamdaydılar. Osmanlı yönetimi dışında kalan Tuna prenslikleri ve Kırım Müslümanları arasında bu tarikatın rahatça ve masum yaşadığı da bir gerçektir. F. de Jong'un tetkiklerine göre Mısır¹⁹ ve Arnavutluk gibi yerlerde bu tarikatların toplum ve idare ile bütünleşmesi daha yoğundu ve lehlerine bir hava vardı. Gene ilerde Genç Türklerin de bu tip tarikatlere daha yakınlığı vardı. Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin farmasonluk ve Bektaşilik ile olan bağları abartılarak öne sürülmüşse de, bir ölçüde gerçektir. Profesör Irene Melikoff Genç Türkler-Bektaşilik ve Masonluk arasındaki bağları öne sürer. Ünlü tarihçimiz T. Zafer Tunaya: bir İttihatçı'nın tarikat ve masonluk ile de bağ kurmasının olağan olduğunu belirtir. Profesör Kreiser; Melâmî ve Bektaşi gibi tarikatlarla ittihatçıların arasındaki bağlara işaret etmiştir²⁰.

II. Mahmud'tan sonra Bektaşilik yeni bir yaşam tarzı, bir ritüel benimsedi ve bir tür takiyye yoluna saptı. Diğer tarikatlara hattâ Nakşibendiliğe sızdılar. Bazı yeni davranış ve tarz benimsediler. II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan sikkelerin üstüne veya Divanyolundan geçerken II. Mahmud türbesine tükürmek gibi...²¹ 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak akîde ve törenleri, rithlerini tanıtan sayısız risale kaleme aldılar. Nefeslerini yayınladılar. Bektaşi şiirini sevdirdiler ve tabii bir bektâşi mizah edebiyatı sözlü ve yazılı olarak yayıldı. Laik görüşlüler de bu edebiyatı dilden dile yaydılar; halen Bektaşi fıkraları hergün sözle, kalemle yaşıyor²². Bu Bektaşiliğe çeşitli çevrelerde bir sempati de sağladı. Bugün Bektaşilik Melâmîlik gibi düzenli bir tarikat değil. Türkiye dışında Arnavutluk ve eski Yugoslavya topraklarında hiyerarşi daha derli toplu olarak mevcut.

1925 de Tekke ve zaviyelerin kapatılması Cumhuriyetin icat ettiği bir radikalizm olmaktan çok; kökleri Tanzimata kadar uzanan bir resmî kontrol ve şübhencilik dayanmaktadır. Tekke ve zaviye etrafında toplananlara ve kurumlaşanlara modernleşen idare tahammül etmemiştir.

19. BA *IMV* Nr: 11750, Nr: 11749, Nr: 12180, Nr: 6039, 5983, 6086, 5980 F. de Jong "The Sufi orders in nineteenth and twentieth-century Palestine" *Studia Islamica* 58, Paris 1983, s. 143-181, aynı yazar "Materials relative to the history of Darqamiyya order and its franchises" *Arabica* 22/1979 s. 126-143.

20. T. Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler III (İttihat ve Terakki)* İslahat 1989, s. 321 vd; Klaus Kreiser, "Dermischscheiche als Publizisten-Ein. Blick in die Türkische religiöse Presse zwischen 1980-1925" *Zeitschrift. Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*.

21. J.K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* s. 79.

22. Süleyman Hakkı, *Bektaşi hikayeleri* İstanbul 1338, 94s. ve Derviş Ruhullah, *Bektaşi Nefesleri*, A. Rifki, *Bektaşi Sırrı*, İstanbul 1325-29, I, IV.